

Su'en-šamuh'i kiri jumal Enkile: Monoteistlikke algeid sumeri religioonis*

Peeter Espak

Järgnevalt on vaatluse all mõned nähtused, mida võiks muistse Lähis-Ida kontekstis pidada monoteismi tekkepinda või eeldusi loovaks. Olgu kohe öeldud, et ei Sumeris ega ka hilisemate Lähis-Ida usundite ajaloos pole eksisteerinud monoteismi puhtal kujul, nii nagu seda võib paiguti täheldada eksiiljärgses Iisraelis esimese eelkristliku aastatuhande keskel. Pealkirjaga on vihjatud eelkõige sellele, et sumeri mõttemaailmas oli olemas lähtekoht monoteismi tekkeks, mida ise peaksin pigem poliitiliseks kui usuliseks nähtuseks.

Oletatavasti oli juba varajases Mesopotaamia usundis olemas oma isikliku jumaluse kultus. Igale inimesele oli määratud konkreetne jumalus — või oli ta selle endale ise valinud —, keda ta võis nimetada oma eestkostjaks teiste jumaluste ees ning kelle poole ta palvetes oma muredega ja vaevadega esmajoones pöördus. Sellist suhet inimese ja jumaluse vahel võiks nimetada ka isa-poja suhteks. Inimene lootis oma isikliku jumaluse kaitsele, justkui oleks tegu tema esivanema või mõjuka pereliikmega. Sumeri keeles kutsuti sellist jumalust lihtsalt dingir-mu 'minu jumal'. Meieni on jõudnud vähe säilinud tekste, kus niisugust erisuhet mingi jumaluse ja inimese vahel rõhutatakse. Sumerikeelsetes Gilgameši-lugudes on paiguti mainitud Gilgameši usalduslikku suhet tema personaaljumaluse Enkiga, kes tihtipeale

* Artikkel põhineb Tartus XIX orientalistikapäevadel 24. märtsil 2007 peetud ettekandel "Monoteistlikke algeid sumeri tekstides".

esineb Gilgameši eestkostjana ja kaitsjana.¹ Samuti on säilinud mõned era- kirja vormis tekstid,² kus jumala ja inimese kontakt ilmneb erilise jõulisusega. Neist üks mahukamaid ja kirjanduslikult nauditavamaid on teise eel- kristliku aastatuhande algupoole sumerikeelne kiripalve jumal Enkile. Enki oli Sumeri üks peamistest jumalustest, kelle kultuskeskus asus Eridu linnas. Ta oli maa-aluse kosmilise piirkonna Abzu valitseja ning tema põhilisteks funktsioonideks võib pidada tehnilise taibukuse ja üldise tarkuse vahend- damist kogu maailmale ja inimkonnale. Hilisemas semitiseerunud usundis saab temast ka üks põhilisi maagiajumalusi, Sumeri ja Akkadi müütides esineb tihti kui inimkonna kaitsja ja kultuuri tooja. Palve autoriks on ni- metatud keegi savitahvlikirjutaja Su'en-šamuh, kes kirjutab oma isiklikule jumalusele Enkile kaebekirja, milles kurdab oma surmahaiguse üle.

Ta halab, et on alles noor mees, õppinud palju tarkusi, teeninud ausalt ja ustavalt oma jumalat, aga ometi on talle kaela saadetud surmav haigus. Ta ei saa enam isegi kirjutada ja lebab halvatuna voodis. Tõenäoliselt on tekst kirjutatud päriselt elanud inimese dikteerimise järgi — näiteks hai- gevoodis. Pärast tahvli koostamist viidi kiri jumal Enki templisse, kus ta asetati jumala kaju ette või siis loeti ka Enki kujule mõne preestri poolt ette. Hiljem aga sattus see kiri sumeri kirjandusklassika korpusesse, mida kirjutamiskoolides hoolikalt kopeeriti, ja nii pärandus tekst edasi ka tule- vatele põlvedele. Järgnevalt on esitatud kirjanduslik tõlge Su'en-šamuh'i kirjast Enkile.³ Nagu sumerikeelsete tekstide puhul ikka, on täpse tõlkevas- te leidmine tihtipeale raskendatud ning tekstis leidub ka palju ridu, mis on

¹Nt eepiline lugu “Gilgameši surm”. Vt Antoine Cavigneaux, Farouk N. H. Al-Rawi. Gilgameš et la mort: Textes de Tell Haddad VI avec un appendice sur les texts funéraires sumériens. Cuneiform Monographs 19. Groningen (= CM 19): Styx Publications, 2000.

²Vt nt J. A. Black, G. Cunningham, J. Ebeling, E. Fluckiger-Hawker, E. Robson, J. Taylor, G. Zólyomi. The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature (<http://www-etcsl.orient.ox.ac.uk/>), Oxford, 1998jj: Letter from Inanaka to the Goddess Nintinuga (3.3.10), Letter from the Scribe Nanna-manšum to the Goddess Ninsina (3.3.21), Letter from X to the God Nanna (3.3.22) ja ka A Man and his God (5.2.4).

³Sumerikeelne transliteratsioon: Individual Prayer in Sumerian: The Continuity of a Tradition. — Journal of the American Oriental Society 88 (1968)(= JAOS), lk 82–84; sama au- tori ingliskeelne tõlge lk 85–87. Tekst on tõlgitud ka S. N. Krameri poolt. Vt Samuel Noah Kramer, John Maier. Myths of Enki, the Crafty God. Oxford University Press, 1989, lk 95–98. Nurksulud [...] tähistavad, et kiilkirjatekst ei ole antud kohas säilinud. Kui nurksulgudes on ära toodud tekst, siis on tegemist tõlkija oletusega, mis põhineb konteksti analüüsil. Kü- simärk sulgudes rea lõpus (?) tähistab seda, et tõlge ei ole kindel või on tegu tõlkijapoolse rekonstruktsiooniga. Kui tõlketekst on esitatud ümarsulgudes, on tegemist tõlkija lisanduse- ga, mida sumeri originaaltekstis ei esine, kuid mis on vajalik teksti mõttest arusaamiseks.

oma mõttelt nii hämarad, et nad tuleb ligikaudselt taastada, kasutades varasemast tõlkekogemusest pärinevat loomingulist kujutlusvõimet. Kuid hoolimata ebaselgustest ja tõlkeprobleemidest on üldsisu siiski lõpuni mõistetav: sureva inimese soov leida lunastust ja säilitada oma elu. Ehk needsamad soovid, mis on konstitueerivad nii judaistlikes, budistlikes kui ka kristlikes tekstides, millest ühte osa on Linnart Mäll defineerinud kui humanistlikke baastekste.

Vastavalt assürioloogiateaduse traditsioonidele on sumerikeelsed sõnad välja toodud tavali-
ses kirjas eristamaks neid akkadikeelsetest väljenditest, mis esitatakse kaldkirjas.

Su'en-šamuh'i kiri jumal Enkile

1 Enkile, ülimalle isandale taevas ja maal, kelle tahe on ületamatu

Räägi!

Nudimmudile⁴, laiahaardelise mõistmise⁵ printsile,⁶ kes määrab

⁴Nudimmud — üks jumal Enki epiteetidest, mis uussumeri tekstides võib viidata Enki rollile kui inimkonna ja ka loomade loojale ning vormiandjale. ^dnu-dím-mud koosneb nominaalprefiksist nu-, verbielementidest díim ja mud 'looma, vormi andma'. D. O. Edzardi järgi on nimi ^dnu-dím-mud teadaolevalt ainus, kus nominaliseerivat prefiksit nu- on kasutatud koos verbielemendiga; tema tõlke järgi aga tähendaks Nudimmud 'der mit Erschaffen (und) Erzeugen zu tun hat' ja 'der erschafft (und) erzeugt'. Vt Otto Dietz Edzard. Sumerische Komposita mit dem 'Nominalpräfix' nu-. — Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie 55 (1963) (= ZA 55), lk 103. Kuna varadünastilistes Za-me hümnides kirjutatakse nimi aga hoopis ^den-nu-de₄-mud (Robert D. Biggs. Inscriptions from Tell Abū Salābīkh. Oriental Institute Publications 99. (= OIP 99) University of Chicago Press, 1974, lk 116, x 21) ning Abū alābīkh tekstides GAL-nu-te-me-mud (Antoine Cavigneaux, Manfred Krebernik. Nudimmud, Nadimmud. — Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie 9 (1998–2001) (= RIA 9), lk 607; Josef Bauer, Robert K. Englund, Manfred Krebernik. Mesopotamien: Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit. — Orbis Biblicus et Orientalis 160/1. Freiburg — Göttingen, 1998, lk 271.), siis võikski oletada, et Enki epiteedi kirjutamine uussumeri tekstides seotult loomisele viitavate verbigega võib olla etimoloogiline spekulatsioon ega pruugi seega vastata Nudimmudi algsele varadünastilisele tähendusele. Vt Peeter Espak. Ancient Near Eastern Gods Enki and Ea: Diachronical Analysis of Texts and Images from the Earliest Sources to the Neo-Sumerian Period. (Magistritöö.). Tartu Ülikool, 2006, lk 40.

⁵Sumeri keeles kasutati tihti just seoses jumal Enkiga mõistet gestú, mis väljendab võimet kuulmise abil vastu võtta teadmisi ja tarkust. Samas tähistas see sõna ka tehnilisi oskusi ja tarkust üleüldiselt. Vt P. Espak, *op. cit.*, lk 40–41; Hannes D. Galter. Der Gott Ea/Enki in der akkadischen Überlieferung. Eine Bestandsaufnahme des vorhandenen Materials. Dissertationen der Karl-Franzens-Universität Graz, 1983, lk 95–99. Otseses tõlkes tähendab gestú sumeri keeles "kõrv", mis annab tunnistust ka selle kohta, et kõrvu peeti üheks põhiliseks organiks, kus asus inimese mõtlemisvõime ja intelligentsus. Akkadi keeles kasutati sõna "kõrv" (*uznu*) samamoodi, tähistamaks ka intelligentsust ja oskusi. Vt Sara Denning-Bolle. Wisdom in Akkadian Literature Expression, Instruction, Dialogue. Leiden: Ex Oriente Lux, 1992, lk 36–38. Tihti tõlgitakse sumeri gestú teaduskirjanduses inglise keelde kui *wisdom*. Ise eelistaksin mõisted 'tarkus, intelligentsus' siiski kõrvale jätta ning tõlkida sumeri gestú eesti keelde kui 'mõistmine, oskused' või 'tehniline taibukus', mis tunduvad olevat originallähedasemad kui inglise abstraktne mõiste *wisdom* või saksa *Weisheit*. Vt P. Espak, *op. cit.*, lk 41–42.

⁶Nun — 'prints' või 'juht' — on samuti üks sagedasemaid Enki epiteete; akkadi keeles *niššiku*. Vt RIA 9, lk 590; H. D. Galter, *op. cit.*, lk 12–13.

maailmakorda⁷ koos Aniga⁸

Kes on õigete me-de⁹ jaotaja Anunna¹⁰ jumalatele; mille kulg on pöördumatu

5 Suur tark, kes päiksetõusust kuni loojanguni järelevaatamist (ei jäta)

Kõiketeadev isand, Enguri¹¹ kuningas; jumal, kes minu sigitas

Ütle edasi!

See on see, mida Su'en-šamuh'il, savitahvlikirjutajal,¹² Ur-Nin [...] pojal,

sinu orjal, öelda on:

⁷Nam-tar — 'korda määrama, saatust paika panema'. Nam tähendab sumeri keeles 'see mis on määratud, saatus, jumalik tahe', tar 'lahti päästma, lõikama, otsustama, paika panema'. Jumaliku maailmakorra paikapanelmine on samuti üks Enki peamisi ülesandeid sumeri mütoloogias. Namtar on aga ka allilmajumaluse või deemoni nimi, kes sumeri mütoloogias võib tuua haigusi ja surma ning olla allilmas (Kur) kohtumõistjaks.

⁸An — sumerlaste taevajumalus. Ussumeri müütides esineb ta enamasti jumalate nõukogu peamehena, kes ei sekku aktiivselt inimmaailma asjadesse. Tema põhiliseks kultuskeskuseks oli Uruki linn ning võib oletada, et kirjaeelsel ajastul oli suure taevajumaluse kultus ka tähtsamal positsioonil kui kolmanda aastatuhande keskpaiga tekstides, milles suurimate jumalustena figureerivad juba Enki ja Enlil. Vt Peeter Espak. Urukagina 15 — vanasumeri loomismüüdi fragment 24. sajandist eKr. — Verbum Habet Sakala 2004: Täiendusköide. Tartu: korp! Sakala, 2005, lk 47–49.

⁹Me tähistab sumeri mütoloogias jumalikke, kogu olemasolevat maailmakorda juhtivaid norme või printsiipe. Tegu ongi lihtsalt ainsuse 3. pöördega verbist "olema", seega võiks eesti keelde me-d tõlkida 'see, mis on'. Ülevaate me-de tähendusest sumeri müütides annab G. Farber-Flügge. (Vt Gertrud Farber-Flügge. Der Mythos "Inanna und Enki" unter besonderer Berücksichtigung der Liste der ME. — Studia Pohl 10. Rome: Biblical Institute Press, 1973, lk 116–153.

¹⁰Anunna jumalused (kasutusel ka Anunnaki jumalused, sumeri keeles sagedasti ^da-nun-na-ke₄-ne) — tähtsaimate sumeri jumaluste kollektiivnimetus. Nende seas olidki võimsamateks peajumalused Enlil ja Enki. Anunna jumaluste etümoloogia on ebaselge ning paljud levinumad spekulatsioonid 'prints'i seeme, Ani ja Ki järeltulijad' jne ei paista omavat seost selle termini algse olemusega.

¹¹Engur — üks jumal Enki maa-aluse valitsuspiirkonna sumerikeelseid nimetusi, hilisemates vanababüloonia tekstides kasutatakse mõistet kui sünonüümi jumalus Enki kosmilisele piirkonnale Abzu; akkadi keeles *apsû*. Vt Margaret Green. Eridu in Sumerian Literature. PhD dissertation. University of Chicago, 1975, lk 158–160. Nende piirkondade algne sumeripärane olemus oli suure tõenäosusega lahknev ning alles semitiseerunud Babüloonia mütoloogias hakatakse neid kasutama sünonüümidenä. On tähelepanuväärne, et varadünastilistes sumeri tekstides seostatakse Engurit eelkõige seal ujuvate kaladega ja ka pillirooga, Abzut mainitakse aga seoses saviga. Sellest ka minu oletus, et algselt kujutleti Sumeris Abzut kui veest tühja maa-alust kosmilist piirkonda, kus elutses ka jumal Enki; Engur võis aga tähendada Abzus oma lätet omavat pinnavett, mis Abzust maa peale voolas. Vt P. Espak. Ancient Near Eastern Gods Enki and Ea, lk 13–16.

¹²Dub-sar — dub tähendab 'savitahvel' ja sar 'kirjutama'.

- 10 Päeval, mil panid käe minu peale; inimolendiks¹³ sa [mind löid?]¹⁴
Nime, millega sind kutsutakse, ei ole ma jätnud maha hüüdmata;
nagu isa [sind austasin/armastasin?]
Sinu pidustustel ohvriandidest, mis minu alluvuses; ma ei varastanud
Nüüd, mida ka ei oleks minu poolt tehtud; minu patu üle ei ole kohut [mõista?]
Aga Namtar¹⁵ on tulnud, mõrva täide viima; ei leia loitsu enda kaitseks (?)
- 15 Kuri jumalus on patu minu peale toonud, selle piire ei leia ma¹⁶
Päeval, kui minu maja õnn Ani poolt ümber pöörati (?)
Kannatustega minu olematu patt mind vastamisi seadnud
Nagu (...? ...),¹⁷ kätest kinniseotud olen
Nagu vanker teel, mille ike on purunenud; raja peale seisma olen jäänud
- 20 Ma laman voodis, mil nimeks Oh! Ai!; kaebelaulu jorutan
Mu keha on kaelapidi surutud vastu maad, jalgadest olen ma halvatud
Mu (...? ...) on vajunud maasse, mu välimus on imelikuks muutunud
[...] ei saa magada, täidab mu jalgu;¹⁸ elu voolab minust minema
Valgest päevast on tehtud mu pime päev, ma vajun omaenda hauda
- 25 Mina, kes ma olen kirjutaja, kes asjadest teab; olen lolliks tehtud
Mu käsi ei kirjuta enam, mu suu ei suuda rääkida
Ma ei ole vana mees, kuid mu kuulmine on kõva ja nägemine tõnts
Nagu oma isanda kojast välja aetud noor preester olen kõikjal rüvetatud
Mu tuttav ei tule mu lähedale, ei ütle sõnakestki
- 30 Mu sõber ei anna mulle nõu, ei rahusta südant
Laimaja mees mind solvas, mu saatus tegi must imeliku

¹³Nam-lú-ulù — ‘inimkond, inimolendite kogu’.

¹⁴Tõlge järgib kahjustunud teksti rekonstrueerimisel S. N. Kramerile oletust (Myths of Enki, the Crafty God, lk 96 ja 238). Su’en-šamuh tõenäoliselt üritab selle reaga väita, et Enki kui inimkonna looja lõi ka teda ennast ja just nimelt inimkonda kuuluvaks olendiks.

¹⁵Vt viide 9.

¹⁶Selle rea teise poole tähendust on raske interpreteerida. Tõenäoliselt võiks pidada seda, et Su’en-šamuh üritab väita, et ta ei näe temale mingi vihameelse jumaluse poolt saadetud haigusel põhjendust, sest ta ei ole patustanud.

¹⁷Antud kohas on ilmselgelt osutatud mingisugusele õllepruulimisega seotud toidumasile või selle jäägile. Kuidas on toodud aga võrdlus halvatud käte ja nimetatud viljamassiga (bappir), jääb ebaselgeks. Võib-olla on viidatud sellele, et käed on sama liikumatud (mingi anuma sees kinni), kui seda on noor õlletegemiseks vajalik viljamass.

¹⁸S. N. Kramer pakub: “At night I cannot sleep, my strength has been struck down, my life is ebbing away”, *op. cit.*, lk 97. Kuna rea algus ei ole säilinud, ei ole esimese osa täpsemat mõtet lihtne välja joonistada.

Mu jumal, sinu peale panen ma oma lootuse; eks inimene olla ole mu saatus
Olen tööeas noormees, ära lase mõrvamisel tulla mu peale kui vetevool
Mu koda on ehitamisel, linnupesa, selle õnn ei ole veel täitunud (?)

35 Maja, mida ehitamisel, ei ole veel (lõpuni) tellistega vooderdatud
Nagu noored puud, mis kasvavad õhukesel pinnasel, pole ma veel
vilja kandnud

Nagu datlipalmivõsu, mis kasvab kanalikalda, pole mu lehed veel
lahti sirutunud

Ma olen ju noor, mu päevad ei ole täitunud, et ära minna; ära lase mul
vajuda tolmuks

Kui ma olen haaratud kohta, kus ei ole mu ema; kes loeb minu palveid
siis sulle ette?¹⁹

40 Kui sa vangistad mu kohta, kus ei kogune mu pere; kes toob mu tänuohvrid
sinu jaoks?²⁰

Damgalnunna,²¹ sinu armastatud kaasa

Nagu mu oma ema, toogu ta (see)²² sinuni; minu kaebelaul andku sulle edasi

¹⁹Võib-olla üritab Su'en-šamuh selle reaga väita, et tema ema ei ole veel allilma läinud, ning kui tema ise läheb surnuteriiki enne oma ema, ei saa ta pärast oma ema surma tema eestkosteks ka palveid lugeda. Traditsiooni kohaselt pidid lapsed oma surnuteriigis olevatele esivanematele eestkosteks palveid lugema ja ohvriande viima.

²⁰Selle lause mõte peaks olema tõlgendatav paralleelselt eelmisega — Su'en-šamuh võiks kurta, et kui ta peab surema enne, kui tal endal on järeltulijad sündinud, ei too keegi tema eestkosteks allilmale ohvriande. Samas võiks sumeri teksti kohaselt seda lauset mõista ka nii, et ta kurdab, et tema perekond ei saa kunagi allilmas kokku.

²¹Damgalnunna (hilisema nimetusega ka Damkina) — on uussumeri tekstidest alates identifitseeritud kui jumal Enki abikaasa. Võib oletada, et algselt peeti Enki naiseks mõnda suurt emajumalust, kuid panteoni patriarhiseerumisega asendus üleüldine suur viljakusjumalanna kohaliku tähtsusega jumalanna Damgalnunnaga.

²²S. N. Kramer'i järgi on siin viidatud hoopiski sellele, et Damgalnunna peaks tooma eelmistes ridades mainitud ohvriannid Enkile. Siiski tundub tõenäolisem, et viidatud on Su'en-šamuh'i kaebustele, mida ta palub Enkile edasi anda ka tema naisel Damgalnunnal. Nii arvab ka W. W. Hallo — JAOS, 88, lk 86.

Asalluhi,²³ Abzu²⁴ poeg

Nagu mu oma isa, toogu ta (see) sinuni; minu kaebelaul andku sulle edasi

45 Mu hädalaulu las loeb ta sulle; minu kaebelaul andku sulle edasi

Kui ma toon oma patu sinu ette, (. . . ? . . .)

Vaadanud alla kohta, kuhu olen heidetud; mu toa juurde tule

(ja) mu pimedast kohast saagu valge päev

(siis) istungi sinu karistust vabastava suu juures, tahan laulda sulle kiitust

50 Tõmbangi välja oma patu justkui kõiega, sinu suurust tahan möönda

Selle raske patu paika, kui tagasi sa pöördud; ülistust tahan [sulle laulda?]

Õnnetuse ukselävelt vabanemist, minu haua keskelt elu [anna?]

(Siis) rahvale sellest räägin, kogu maale teada annan

Mu jumal, sina oled see, keda kardan

55 Ole armuline kirja vastu, mille sulle saatsin!

Minu jumala süda, tulgu tagasi mu peale!

Sellest tekstist kumab läbi samasugune suhtumine kõrgemasse jõudu või väkke, nagu seda võib täheldada varaste Iisraeli tekstide puhul — olgu selleks siis Hiibi raamat või mitmed prohvetitekstid, millest osa on suure tõenäosusega kirja pandud juba enne eksiiliaega 6. sajandil ning enne eksklusiivse monoteismi teket Iisraeli aladel. Seda olukorras, kus küll peeti tähtsaimaks väeks ühtainsat oma rahva jumalust, JHWH, kuid teda ei tunnustatud ainuvõimalikuks väe vormiks.

Mõiste “polüteism” on tavakasutuses tarvitusel kui mingile animistlikule faasile järgnev kõrgem religiooniaste, millest omakorda on osades kultuurides välja arenenud monoteism. Samas ei välistata religiooniteadustes ka

²³Asalluhi oli algselt vähetähtis sumeri maagiajumalus, keda alates Ur III (21. saj) tekstidest on nimetatud kui jumal Enki poega. Hilisemas Babüloni teoloogias sulandub Asalluhi kokku Babüloni peajumaluse Mardukiga. Marduki kohta vt: Amar Annus. Paabeli Marduk ja Hammurapi. — Tuna, 2001, nr 3, lk 9–19. Väga tuntud on loitsutekstid, kus Asalluhi ülesandeks on edastada inimeste kaebusi oma Abzuse elavale isale Enkile, kes omakorda inimeste hädadele Asalluhi vahendusel abi saadab. Sellist loitsu nimetatakse ka Marduk-Ea tüüpi loitsuks.

²⁴Vt viide 12.

monoteismi või monoteistlike kalduvuste olemasolu arhailistes ühiskondades. Analüüsidest näiteid eri kultuuridest, peab tõdema, et need nähtused ei ole teineteist välistavad, vaid eksisteerivad sageli kõrvuti. Mesopotaamia usundile iseloomulikult oli igal inimesel oma isiklik jumalus, kelle poole hädas pöörduti ning kes sisuliselt oli inimesele kui teatav kõrgem hoolitseva isa kuju või sümbol. Kuigi inimeste teadvuses eksisteeris tuhandeid jumalusi, on monoteistlik alge taolises isa-hoolealuse suhtes juba olemas. Nii Mesopotaamias (Marduki rolli rõhutamine Babüloni loomiseeposes²⁵) kui ka Egiptuses (Amun-Ra kultus Amenhotep IV²⁶ ajal) on paiguti kohata ühe jumaluse kõikvõimsuse rõhutamise tendentse.²⁷ Iisraeli jumalus JHWH on esimeseks selgelt ja absoluutselt ainuolevaks jumaluseks väidetav jumal vähemalt praegu teadaolevate kirjalike allikate põhjal. Kuid ka Iisraeli puhul jääb teadmatuks JHWH kultuse algne iseloom, päritolu ja areng, sest teemat puudutavad Vana Testamendi tekstid on suure tõenäosusega oma lõpliku kuju saanud alles esimestel sajanditel enne Kristust ning eksiilieelsest usundist ei ole säilinud mitte ühtegi autentset allikat. Kuigi rõhutati ühe jumaluse ainuolemist, esineb kõikjal viiteid erinevate jumalike või pooljumalike olendite kohta. Juba 5.–4. eelkristliku sajandi paiku võib oletada, et sellist ainujumaluse kultust üritati kogu maal normina sisse seada. Tundub ilmne, et samal ajal austas suur osa rahvastikust kultuslikult edasi nii erinevaid viljakusjumalusi kui ka teisi ümbruskonna mütoloogias tuntuid jumalaid. Paralleelselt eksisteerivaid vägesid välistava ainujumala, ühesainsas templis elava Jahve kultuse propageerimine näib olevat kõrge poliitilise ja usulise võimu poolt peale surutud nähtus ning säilinud Vana Testamendi monoteismi rõhutavad tekstid kujutavad endast kõigest võimuladviku ideaalnägemust sellest, milline peaks maailmakord olema.

Võib-olla ei oleks vale oletada, et ka kõik hilisemad monoteistlikud religioonid on kunstlikud konstruktsioonid, mis toetuvad inimõtte võimele teatud hetkel kontsentreerida kogu oma austus mingile konkreetsele jumalikele objektile. Sumeris ega ka hilisemas Mesopotaamias ei tekkinud aga kunagi poliitilist mõtlejate või preesterkonna grupeeringut, kes oleks niisugust inimkujutluse aspekti hakanud realiseerima, välja töötamaks ainujumalakultust, mis kõik teised välistaks. Esimesed sellesuunalised katsed

²⁵Kirja pandud umbes esimese aastatuhande lõpus, eestikeelne tõlge: Amar Annus. *Enuma eliš: Babüloonia loomiseepos*. Tallinn: Kirjastuskeskus, 2003, 78 lk.

²⁶*Ca* 1353–1336.

²⁷Sellist teiste jumaluste olemasolu päriselt mittevälisvat usundivormi on nimetatud ka kvaasimonoteismiks või henoteismiks.

võttis ette poliitiliselt nõrgestatud Babüloonia linna preesterkond teise aastatuhande lõpu poole ning üritas teha oma linna jumalusest kõikide jumaluste kuningat ja enda alla haarajat. Selline käitumine oli arvatavasti tingitud just riigi nõrkusest, vajadusest luua poliitilis-religioosne kujutelm, mis riiki ühendaks ja näiliselt tugevdaks. Sama olukorda võib ette kujutada ka eksilijärgses Iisraelis — ajal, kui omaenda riik oli kadunud ja eksisteeris teatav näiline ja habras vabadus pärast Babüloni vallutamist pärslaste poolt.²⁸ Teisi jumalaid välistava kultuse loomine võis olla alateadlikult ainsaks vahendiks preesterkonna käes, kuidas päästa riiki hävingust; ja teisalt, kuidas haarata enda kätte üha suuremat mõjuvõimu. Monoteistliku mõttekonstruktsiooni loomiseks oli aga juba olemas alusplatvorm — inimese võime suunata kogu oma tähelepanu jumaluse kiitmisele, kes oli tema jaoks tähtsaim. Ka ainuoleva JHWH kõrval varem olnud jumalused jäävad alles Vanasse Testamenti jumalike või deemonlike olenditena. Kristluses jaguneb vägi peatselt ühe võimsaima mütoloogilise olendi ja tema juhitud erinevate pühakute ja vaimolendite vahel tuhandeteks kildudeks ning sisuliselt ei erinegi inimese religioosne maailmatunnetus²⁹ nii väga sumerlikust maailmavaatest, mida kirjeldati eelpool.

²⁸Iisraeli eksilijärgses usundis võiks oletada ka teatavaid mõjusid Iraani aladel kujunenud dualistlik-monoteistlikust zoroastrismist. Kuna aga selle uut laadi usundi tekkelugu ja ka leviku ulatus esimesel eelkristlikul aastatuhandel on samahästi kui teadmata, ei saa mingeid kaugeleulatuvaid võrdlusi otse välja tuua.

²⁹Vähemalt näib, et islamis on ideed monoteismist suudetud ellu rakendada ehk kõige efektiivsemalt. Eelkõige toimub see aga pideva kombetalituse ja rituaalide järgimise tõttu, mis ei lase inimesel oma tähelepanu ühelt hüpoteetiliselt väelt eemale juhtida. Rohkem kui ükski teine suurusund, levis just islam poliitilise riigikorrana ning paratamatult peab tõdema, et suur osa islami kombestikust on tekitatud just silmas pidades rahva allutatust ja truudust oma ilmalik-religioossele valitsejale. Lõpetuseks olgu mainitud, et eelnev arutelu monoteismi olemusest üritas esmalt juhtida tähelepanu terminite “monoteism” — “polüteism” vastandliku kasutamise praktika ebatäiusele religiooniteadustes —, ilma et oleks proovitud anda hinnangut mõne usundi üliluslikkuse või teistest kaugemale arenemise kohta. Iga religioonisüsteem on paratamatult mingis konkreetses kultuuris elavate inimeste ja rahvaste katse tõlgendada ühte ja sama, õudust ja armastust tekitavat numinoosset väge. (Rudolf Otto. *Das Heilige: Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. Breslau, 1917.) Jumalakujundite loomine ja ka mütoloogia on arhailise ühiskonna alateadlik soov seda üleloomulikku väge endale arusaadavaks teha, temaga vahetult inimkeeles suhelda. Bürokratlise ja ka autokraatlike riigikordade arenedes hakkas ka mütoloogia ja religioon alateadlikult võtma selliseid jooni, mis peegeldasid poliitilisi tendentse ilmalikus valitsemisviisis.